

Çoxmənalılığın inkişafını şərtləndirən amillər

İlhamə Xanəliyeva

Odlar Yurdu Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: il-ashka@hotmail.com

Annotasiya. Çoxmənalılıq sözün eyni zamanda bir neçə mənaya malik olmasıdır. İnsan təfəkküründəki varlıqlar ümumiləşir, bunun nəticəsində də dildə bir neçə anlayış bir sözlə ifadə olunur. Çoxmənalılıq dildaxili və dilxarici amillərlə bağlıdır. Bunun səbəbi isə çoxmənalılığın təfəkkür, məntiq və dillə bağlı olmasıdır. Dünyadakı bir-birinə oxşar və yaxud eyni əlaməti daşıyan əşya və hadisələr ümumi adla adlanır. Çoxmənalı sözün yaranması, formalaşması və təşəkkülü əşyaların, hadisələrin bənzərliyindən asılıdır. Onların yaranmasında mənə genişlənməsinin, mənə daralması, mənəna köçürülməsinin və evfemizmlərin müstəsna rolu vardır. Dildə ilkin olaraq sözlərin həqiqi mənası yaranır. İnsan oğlu ilk olaraq real gördüyü hadisə və əşyaları adlandırmış, sonra məcazi mənalı sözlər və çoxmənalılıq yaranmışdır.

Məqalədə çoxmənalılığın yaranmasını və inkişafını şərtləndirən amillər göstərilmişdir.

Açar sözlər: çoxmənalılıq, leksik vahid, semantika, ekstralingvistik, amil

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.03.2023; qəbul edilib – 03.04.2023

Factors determining the development of polysemy

Ilhama Khanaliyeva

Odlar Yurdu University. Azerbaijan.

E-mail: il-ashka@hotmail.com

Abstract. Polysemy is when a word has several meanings at the same time. Beings in human thinking are generalized, as a result of which several concepts are expressed in one word in the language. Ambiguity is related to intra-linguistic and extra-linguistic factors. The reason for this is that ambiguity is related to thinking, logic and language. Objects and events in the world that are similar or have the same sign are called by a common name. Meaning expansion, narrowing of meaning, transfer of meaning, and euphemisms have an exceptional role in the emergence, formation and formation of a polysemous word depending on the similarity of things and events. In the language, the true meaning of the words first emerges. The son of man first named the events and things he saw in real life, then metaphorical words and polysemy appeared.

Factors determining the emergence and development of polysemy are shown in the article.

Keywords: ambiguity, lexical unit, semantics, extralinguistic factor

Article history: received – 10.03.2023; accepted – 03.04.2023

Giriş / Introduction

Dildə çoxmənalılığın inkişafı da digər dil hadisələri kimi müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır. Çoxmənalılıq həm də həmin dildə danışanların baxışları və onların ətraf mühitlə münasibətilə sıx bağlıdır. Sözlərdəki çoxmənalılıq öz zahiri ifadəsini nitqdə sözlərlə necə bağlanması tapır. Leksik vahidlər arasında çoxmənalılıq artıq uzun illərdir bütün alimlər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunub. Dildə çoxmənalılığın yaranması müəyyən amillərlə şərtlənir. Mövcud adın ona aid edilən mənə ilə təkrar istifadəsinə gətirib çıxaran səbəblər arasın-

da, çox güman ki, əsas olanlar ekstralingvistik səbəblərdir. İnsanların həyatında baş verən müxtəlif tarixi, sosial, iqtisadi, texnoloji və digər dəyişikliklər yeni adlara zərurət doğurur. Bu zərurət dildə artıq mövcud olan nominativ vasitələrin yeni mənələrdə işlədilməsi nəticəsində yaranır. “Hər hansı sözün ilk mənəsindən əmələ gələn yeni mənələr onun mənə çalarlığı adlanır. Bir məfhumun müxtəlif mənə çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı – polismenatik sözlər deyilir” [2, s.16].

Əsas hissə / Main Part

“Çoxmənalılıq həm təfəkkür, həm məntiq, həm də dil amilləri ilə bağlı olduğu üçün onların mənə quruluşu, tutumu dildaxili və dilxarici amillərlə bağlıdır. Bütün bunlar sözün həqiqi mənasının motivləşməsi və motivləşməməsində özünü göstərir. Motivləşməmiş sözün elə mənəsidir ki, onun mənşəyi bəlli deyil” [5, s.615].

Sözün semantikasının dəyişdirilməsində sosial faktorlar, ilk növbədə, müəyyən sosial qruplar tərəfindən sözlərin istifadəsi mühüm rol oynayır. Hər bir sosial mühit işarələrinin – sözlərinin orijinallığı ilə səciyyələnir, nəticədə, söz müxtəlif sosial, mədəni, peşə qruplarının nitqində fərqli məzmun kəsb edir və müvafiq olaraq çoxmənalı olur. Cəmiyyətdə müşahidə və təhlil qabiliyyətinin formalaşması əşya və hadisələrin oxşar, fərqli nüanslarını ayırmaq bacarığını formalaşdırır. Bununla da dildə çoxmənalılıq yaranır.

Sözlərin çoxmənalılığının inkişafını şərtləndirən bu faktorlarla yanaşı, semantik dəyişikliklərin psixoloji səbəbləri də diqqətə layiqdir. Dildə çoxmənalılığın yaranmasını şərtləndirən amillər ilk növbədə, qorxu hissi və dini inancların diktə etdiyi müxtəlif növ qadağaların olmasıdır. Məsələn, dildəki tabular çoxmənalılığın yaranmasına şərait yaradır. Mövhumatçı insanların şeytanı, pis ruhları, tanrını və s. öz adları ilə çağırmaqdan çəkinməsi, xəstəlik, ölüm və s. kimi xoşagəlməz mövzulardan danışmaq istəməməsi, insan bədəninin müəyyən hissələri və funksiyaları ilə əlaqəli hadisələr haqqında danışarkən, ədəb-ərkana riayət etmək istəyi, eləcə də obyekt və hadisələrin emosional qiymətlən-

dirilməsində müxtəlif növ dəyişikliklərin mövcud olması dildəki çoxmənalılığın yaranmasına səbəb olur.

Yeni mənələrin yaranması və bununla da sözlərin çoxmənalılığının inkişafını şərtləndirən ekstralingvistik səbəblərlə yanaşı, dildaxili səbəblər də vardır. Bunlara ənənəvi olaraq daimi birgə uyğunluq və ifadənin nəticədə yaranan ellipsi daxildir, burada ifadənin qalan bir elementi bütün ifadənin mənasını alır. Çoxmənalılıq, eyni zamanda vahid konseptual nüvə ilə birləşən sözlər qrupunda qrupun sözlərindən birinin hansısa yeni mənə kəsb etməsinin təsiri altında qrupun bütün digər üzvlərində oxşar mənələr yarandıqda semantik bənzətmənin nəticəsi ola bilər. Məsələn, ingiliscə *get*, *grasp* sözləri ilə sinonim olan *catch* “tutmaq, ovlamaq”, sonuncular “mənə tutmaq, başa düşmək” mənasını aldıqdan sonra analogiyaya uyğun “*ağılla tutmaq, anlamaq, dərk etmək*” mənasını da qazanmışdır [7, s.98].

Bununla belə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, dildaxili səbəblərin təsiri qeyri-müəyyənliyin görünüşünə səbəb olan ekstralingvistik amillərin təsiri qədər açıq deyil və çox az tədqiq edilmişdir. “Çoxmənalılıq sözün elə bir əlamətidir ki, onun bilavasitə daxili təbiətindən irəli gəlir: anlayışların çoxluğu, eləcə də onların arasındakı yaxın və ya uzaq əlaqələrin son dərəcə zənginliyi, təfəkkürün assosiativlik imkanlarının hüdudsuzluğu ilə birləşərək, müəyyən mənə mərkəzinə “motivlənmə” sözü əlavə mənələrlə rəvnəqləndirir. Və nəticə etibarilə həm

məna mərkəzi şəxslənən məna nüanslarının törədicisi mənbəyi olmaqla yanaşı, çoxmənalılığın hüdudlandırmağa çalışdığı neytral semantik sahə təsəvvürü də doğurur” [3, s.110].

Ümumiyyətlə, dildəki semantik dəyişikliklərin səbəbləri çox müxtəlif ola bilər. Semantik dəyişikliklər də müxtəlif qanunauyğunluqlara əsaslandıqlarından, təbiətə fərqlənə bilərlər. Başqa sözlə desək, hansısa obyektin adının başqa obyektə aid edilməsi xaosluq demək deyil. Adətən, mənaların ötürülməsi kimi qəbul edilən adların ikincili istifadəsinin əsasında adların köçürülməsindən və onlarda ikinci dərəcəli mənaların işlənməsindən danışmaq daha düzgün olardı. “Onlar sözün tarixi inkişafı zamanı semantik dəyişikliklərin növlərini, diaxroniyada mənalar arasındakı əlaqə tiplərini və son nəticədə çoxmənalı sözün semantik strukturunda mənaların özünün növlərini müəyyən edirlər” [8, s.108].

Dildəki çoxmənalılıq semantik dəyişmələr nəticəsində reallaşır. Assosiativ əlaqələr obyektiv aləmin fakt və hadisələrinin qarşılıqlı təsiri haqqında anlayış və təsəvvürlərimizin əksi olmaqla, mürəkkəb və müxtəlifdir. Onlardan dil birliyinin sosial təcrübəsinin tərkib hissəsinə çevrilmiş və sözlərin ikincili istifadəsini əvvəlcədən müəyyən edən ən sabit olanları ətraf aləm obyektləri haqqında şüurumuzda qurulan real və ya xəyali uydurma əlaqəyə və ümumiliyə əsaslanır.

Dildə ilk növbədə sözün həqiqi mənası yaranmış, sonra çoxmənalılığa doğru inkişaf getmiş, daha sonra isə metafora və metonimiyalar yaranmışdır. Assosiativ əlaqələrin əsasını nəyin təşkil etməsindən asılı olaraq – əlaqə, hadisələrin yaxınlığı və ya bəzi xüsusiyyətlərinin ümumiliyini və bunun nəticəsində yaranan oxşarlıq mənalarının metonimik və metaforik köçürmələrini, onların növləri kimi sinekdoxa və funksional köçürmələri fərqləndirirlər.

Metonimiya bu və ya digər obyekt və ya hadisənin adının digər obyekt və ya hadisəyə ötürülməsinin müvafiq obyekt və ya hadisələr arasında real (bəzən də xəyali) əlaqələr əsasında həyata keçirildiyi semantik dəyişikliklər növüdür. Zaman və ya məkanda əlaqə, səbəb-nəticə əlaqəsi və s. müntəzəm, sabit assosiasiyalara səbəb ola bilər ki, bu da bizə metonimik köçürmələrin bəzi modellərini yaratmağa imkan verir.

Metonimik köçürmələr təkcə isimlər üçün (*məsələn, house – 1) ev, bina, 2) ailə, nəsil; ev, sülalə, 3) teatr, kinoteatr, 4) ictimaiyyət, tamaşaçılar və s.*), həm də digər nitq hissələrinə: sifətlər və feillərə də (*məsələn, ancient – 1) köhnə, köhnəlmiş; 2) möhtərəm, ağsaçlı; müdrik (illərlə); shoot – 1) atəş açmaq, yanğın açmaq; 2) vurmaq, əzmək, yaramaq və ya öldürmək*) xarakterik deyil.

Tez-tez semantik dəyişikliklərin ayrıca bir növü kimi şərh olunan metonimiyanın bir növü də sinekdoxadır. Bir adın bir hissədən bütövə köçürülməsini təmsil edən (*məsələn, head – 1) baş; 2) şəxs; 3) mal-qaranın başı; 4) sürü; dəstə (quşlar) və s.*) və ya bütövlükdən hissəyə (*məsələn, doctor – 1) köhn. mürəbbi, müəllim, mütəxəssis; 2) doctor (elmi dərəcə); 3) doktor, həkim*) sinekdoxa məntiqi əlaqələrə əsaslandıqından ayrıca köçürmə növü kimi qəbul edilir. Sinekdoxa ilə referent sözlə işarələnən dairə dəyişir: daha dar çoxluğun adı bu çoxluğun yalnız ayrılmaz hissəsi olduğu daha geniş obyektlər toplusunu ifadə etmək üçün istifadə olunur və ya əksinə: geniş dəstənin təyini onun ayrı-ayrı alt-choxluqlarının təyinatına çevrilir. Dilçilik ədəbiyyatında bu proses mənaların genişlənməsi və daralması kimi də təsvir olunur.

“Çoxmənalı sözlər dillərin zəifliyini deyil, zənginliyini göstərir. Əslində lüğətin zənginliyi təkcə söz sayının çoxluğu ilə deyil, əksinə kəlmələrin məna genişliyi, müxtəlif məcazi mənalarda işlədilmə imkanlarının genişliyi ilə də ölçülür” [2, s.97].

İkinci dərəcəli, törəmə mənaların əmələ gəlməsinə səbəb olan digər son dərəcə səmərəli semantik dəyişiklik növü metaforadır. Metafora bir obyektin və ya hadisənin adının oxşarlığına görə başqa bir obyektə və ya hadisəyə köçürülməsidir və bir obyektin digərinə assimilyasiyası fərqli xüsusiyyətlərin ümumiliyinə görə həyata keçirilə bilər: forma, görünüş rəngləri, məkanda mövqe, sensasiya, təəssürat, reytinglər və s. Bir obyektin və ya hadisənin adı funksional ümumiliyinə görə başqa bir obyektə/hadisəyə keçdikdə, funksional köçürmə bir növ metafora olaraq qəbul edilir. Müxtəlif lüğət qrupları metaforik köçürmələr üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Sözlərin mənaları arasında metaforik əlaqələr də müxtəlifdir ki, bunlardan biri ilkin, birincili, ikincisi isə ikincili, törəmədir. Bütün

bunlar metaforik köçürmələrin az və ya çox sabit modellərinin əldə edilməsini çətinləşdirir.

Dilin leksik sistemində çoxmənalılıqla yanaşı, çoxmənalılıqla əlaqəli və yaxın olan, lakin ondan fərqli başqa bir semantik qeyri-müəyyənlik növü də mövcuddur – bu omonimiyadır.

Dilçilikdə omonimiya (yunan dilindən *homonymia* – eyniadlılıq) – mənaları bir-biri ilə əlaqəli olmayan müxtəlif dil vahidlərinin səs uyğunluğudur. Leksik omonimlər ümumi mənə (sem) elementlərinə malik olmayan və assosiativ əlaqəsi olmayan eyni səslə sözlərdir. Omonimlərin yaranma səbəbləri müxtəlifdir:

1) səs dəyişiklikləri nəticəsində əvvəl səsdə fərqli olan sözlər üst-üstə düşə bilər (məsələn, *flaw* “çat” və *flaw* “küləyin əsməsi”);

2) alınma sözlər;

3) çoxmənalı sözün ilkin vahid semantikasında uyğunsuzluq və s.

Tam və qismən omonimiyalar var ki, burada yalnız omoformlar adlanan bəzi sözlərin ayrı-ayrı formaları üst-üstə düşür (məsələn, *saw* “mişar” və *saw* “görmək” felinin forması). Omonimlərlə yanaşı, omograflar da fərqlənir – yazılışı eyni, lakin vurğu və ya tələffüzü müxtəlif olan sözlər (məsələn, *lead* [led] “qurğuşun” və *lead* [li:d] “aparmaq”) və omofonlar – eyni tələffüz edilən, lakin yazılışına görə fərqlənən sözlər (məsələn, *write* – *right*; *week* – *weak*). “Dilin öyrənilməsi bütün səviyyələrdə davam edir. Dilin dərin qatlarında ilişib qalan informasiyaları üzə çıxarmaq üçün böyük tədqiqatlara ehtiyac var. Məlumdur ki, leksik vahidlərin mənalarının açılmasında omonimliyin, sinonimliyin və çoxmənalılığın və onların etimologiyasının öyrənilməsində dilçilik elminin uğurları yetərincədir” [6, s.67].

Deməli, omonimiya çoxmənalılıqdan fərqli olaraq, ümumi semantik xüsusiyyətlərə, ümumi mənə elementlərinə malik olmayan və müvafiq olaraq bir-biri ilə heç bir şəkildə bağlı olmayan eyni linqvistik formanın bir neçə mənaya malik olduğu hadisədir. Bununla belə, omonimlərin sayı nə qədər əhəmiyyətli görünsə də, tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycan dilindən daha çox omonim vahidlərin olduğu ingilis dilində, ümumiyyətlə, omonimiyanın təkcə lüğətə deyil, həm də morfologiyaya, söz əmələ gəlməsinə, sintaksisə nüfuz etməsinə baxmayaraq, çoxmə-

nalılıq qədər geniş yayılmayıb. Ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində omonimlər ümumi lüğətin 16-18%-dən çoxunu təşkil etmir və eyni nitq hissəsi çərçivəsində omonimlərin sayı 8-9%-dən çox deyil.

Ehtimal etmək olar ki, omonimlərin mənaları arasında əlaqələrin olmaması, ana dilində danışanların leksik vahidlərinin mənimsənilməsi və saxlanması üçün lazımi dəstəkdən məhrum olması, omonimiyanın dil üçün arzuolunmaz hadisəyə çevirir, eyni zamanda onun yayılma dərəcəsini də məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, nitqdə omonimiya ifadənin dəqiq mənasını başa düşmək və müəyyən etmək üçün maneə ola bilər.

Çoxmənalılıqla omonimiyanın bir-birindən fərqləndirilməsinin çətinliyi bəzi alimləri belə fikirləşməyə vadar edir ki, omonimlər yalnız mənşəyinə görə fərqli sözlər hesab edilməlidir.

Lakin, birincisi, heç də bütün hallarda sözün mənşəyini müəyyən etmək mümkün olmur, ikincisi, bu həm də əsasdır – belə münasibətdən sonra omonimiya anlayışını tarixi leksikologiya sahəsinə ötürəcək, halbuki müasir dillər üçün bir-biri ilə əlaqəli mənaları və eyni səs forması ilə ifadə olunsada, semantik cəhətdən orta heç nəyə malik olmayan mənaları da ayırd etməlidir. Bu, təkcə dil nəzəriyyəsinin deyil, həm də leksikoqrafik praktika məsələsidir.

Polisemiya və omonimiyanın əmələ gəlməsinin səbəbləri və yolları fərqlidir. Polisemiyada müşahidə olunduğu kimi, omonimlərin meydana çıxmasında ekstralingvistik amillərin birbaşa təsirini görmək çətinidir. Omonimiyanın mənşəyini şərtləndirən səbəblər, ilk növbədə, dil sisteminin tarixi inkişafı ilə, dilin mövcudluğu prosesində məruz qaldığı fonetik, fonoloji, morfoloji, semantik və s. dəyişikliklərlə bağlıdır.

Çoxmənalılıqla omonimliyin fərqli və oxşar cəhətləri ilə bağlı T.Əfəndiyevanın fikirləri daha qənaətbəxşdir: “Polisemiya bu və ya digər sözün müxtəlif mənalarının bir əsas mənə ətrafında birləşməsi, omonimiya isə heç bir əlaqədə olmayan müxtəlif mənəli sözlər deməkdir” [4, s.14]. Danılmaz faktıdır ki, çoxmənalılıq dilin leksikasında daha güclü mövqeyə malikdir.

Leksik vahidin sonradan kəsb etdiyi mənə çalarlığından biri öz inkişafı nəticəsində əmələ

gəldiyi həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, müstəqim mənə ifadə edən yeni bir mənaya çevrilir.

Bütün sözlər çoxmənalılığa meyilli deyildir. Müasir Azərbaycan dilində onların yalnız bir qismi çoxmənalıdır.

Onu da unutmamaq olmaz ki, leksik vahidlərin hamısı çoxmənalı ola bilmir. Leksik çoxmənalılıqdan məlumdur ki, polisemiya məcazlaşma nəticəsində yaranır. Bildiyimiz kimi, dil çoxşaxəli və mürəkkəb strukturdur. Təbii ki, sözlər

də çoxaspektlidir. Cəmiyyətin, xalqın, millətin dünyagörüşü, yaşayış tərzini, təfəkkürü, ətraf mühitə münasibəti dəyişdikcə, həmin xalqın dilində işlənən sözlərin də ilkin mənaları genişlənir, yeni-yeni mənə çalarları qazanaraq, fərqli mənalar kəsb edir. Bu proses dildə daim davam edir. Dildə mənaların çoxaspektləşməsi müxtəlif mənalarda işlənməsinə, çoxmənalılığa gətirib çıxarır.

Nəticə / Conclusion

Çoxmənalılıq müxtəlif semantik amillərin, mürəkkəb qarşılıqlı təsir prosesinin nəticəsi olaraq, dilin inkişaf səviyyəsini və həmin dilin ifadəlilik imkanlarını aydın əks etdirir. Çoxməna-

lılıq həmin dildə danışanların baxışları, eləcə də onların ətraf mühitə münasibəti ilə əlaqəlidir.

Zaman keçdikcə əsas ilkin mənə unudulur və söz sonrakı semantik anlamları ilə öz həyatını davam etdirir.

Ədəbiyyat / References

1. Ahanov, K. Dil Biliminin Esasları, Aktaran Murat Ceritoğlu, TDK Yay. – Ankara: 2008.
2. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Maarif, 1982.
3. Cəfərov, N. Ümumi dilçilik. – Bakı: Təhsil, 2020.
4. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. – Bakı: Elm, 1980.
5. Seyidəliyev, N. Çoxmənalı sözlər / Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. II c.
6. Veysəlli, F. Dil. – Bakı: Təhsil, 2007.
7. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1963.
8. Никитин, М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высш. шк., 1988.

Факторы, определяющие развитие мультичувствительности

Ильхама Ханалиева

Университет Одлар Юрду. Азербайджан.

E-mail: il-ashka@hotmail.com

Резюме. Полисемия – это когда слово имеет несколько значений одновременно. Существа в человеческом мышлении обобщаются, в результате чего одним словом в языке выражается несколько понятий. Неоднозначность связана с интралингвистическими и экстралингвистическими факторами. Причина этого в том, что неоднозначность связана с мышлением, логикой и языком. Предметы и явления в мире, сходные или имеющие один и тот же признак, называются общим именем. Исключительную роль в возникновении, становлении и образовании многозначного слова в зависимости от сходства вещей и событий имеют расширение значения, сужение значения, перенос значения, эвфемизмы. В языке сначала проявляется истинное значение слов. Сын человеческий сначала называл события и вещи, которые видел в реальной жизни, затем появились метафорические слова и многозначность. В статье показаны факторы, определяющие возникновение и развитие полисемии.

Ключевые слова: многозначность, лексическая единица, семантика, экстралингвистический фактор